

Олександр Кукушко
старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ

ДАВНЬОРУСЬКА ПАЛОМНИЦЬКА ПИСЕМНІСТЬ, ЇЇ ГЕНЕЗА Й ФУНКЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВІТЧИЗНЯНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ПЕРЕДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ХРИСТІЯНСЬКІ СВЯТИНИ

У статті розглянуто виникнення, особливості та зміст давньоруської паломницької писемності, яка знайшла свій вияв у особливому жанрі давньоруської літератури – так званих ходіннях. Також розглянуто функції ходінь як джерела вітчизняної церковної історії та збереження й передачі інформації про християнські святині.

Ключові слова: паломництво, святі місця, Свята Земля, давньоруська паломницька писемність, ходіння.

В статье рассматриваются происхождение, особенности и содержание древнерусской паломнической письменности, которая нашла свое выражение в особом жанре древнерусской литературы – так называемых хождениях. Также рассмотрены функции хождений как источника отечественной церковной истории и сохранения и передачи информации о христианских святынях.

Ключевые слова: паломничество, святые места, Святая Земля, древнерусская паломническая письменность, хождения.

The article describes the appearance, features and content Old Russian pilgrim writing, which found expression in a particular genre of the Old Russian literature – so-called khozhdeniye – literary monument in the form of travel writing pilgrim. Also reviewed their function as a source of domestic church history and preservation and transmitting information of the Christian shrines.

Keywords: pilgrimage, holy places, Holy Land, Old Russian pilgrim writing.

Свої витоки християнське паломництво – мандрівки віруючих до святих місць для молитовного поклоніння – бере з давньої традиції старозавітної церкви і є її продовженням. При цьому слід зазначити й істотну відмінність у паломництві старозавітного та новозавітного періодів. Для старозавітних іудеїв відвідування Єрусалимського храму було обов'язковою релігійною необхідністю. Тоді як для християн паломництво, на відміну від старозавітного, встановленого в законодавчому порядку, було і є виключно їх власним подвигом благочестя.

Спочатку паломництво християн було спрямоване переважно до місць зем-

ного життя Спасителя, але водночас метою християнських паломників також було відвідування й інших святих місць Палестини, а згодом поклоніння мощам святих і чудотворним іконам. На думку Х.В. Поплавської, «традиція паломництва, є, по-перше, одним із проявів шанування святинь, що виник у християн одразу, з поширенням християнства, по-друге, традиція паломництва пов'язана з прагненням до духовного спілкування з людьми праведного життя (насельниками монастирів, відомими старцями тощо) та отриманню від них поради, а по-третє, це індивідуальна потреба в активному духовному очищенні, внутрішньому самовизначенні, утвердженні у вірі.

Інакше кажучи, паломництво – це спеціально здійснена подорож для повнішого та глибшого, ніж у повсякденному житті, зв'язку зі святинею» [12, с. 4].

Незважаючи на те, що «Русь підключилася до паломницького руху в XI–XII ст., коли воно [паломництво. – О. К.] як церковне та суспільне явище християнського світу давно вже було сформоване» [10, с. 43], проте мандрівки віруючих до святих місць з поширенням християнства на теренах Давньої Русі стали помітним явищем у релігійному житті молодшої руської церкви [5, с. 100]. Паломник, який побував у столиці православного світу Константинополі або на Святій Землі, «викликав у сучасників заслужену та щирі повагу. Розповіді паломників слухалися з великою увагою та передавалися народними чутками з краю в край неосяжної Землі Руської» [14, с. 80].

Термін «паломник», що походить від латинського *palmarius* (дослівно «пальмовник», тобто «людина, яка тримає пальмову гілку»), потрапив у давньоруську мову у XII ст. Як підкреслює О.В. Назаренко, «давньоруська мова є єдиною слов'янською мовою, яка запозичила латинський термін на позначення паломника». Причому «це запозичення не було книжним, – мова йде про слово живої розмовної мови... Отже, руські люди не були рідкісними гостями на Святій Землі і паломницька практика мала тут досить масовий характер» [9, с. 626–627]. Слід зазначити, що це зауваження О.В. Назаренка не лише свідчить про масовість давньоруського паломництва, але і вказує на початок його масовості – XII ст.

Паломництво до християнських святинь описується в особливому жанрі давньоруської літератури – так званих *ходіннях*. Ходіння – це «твори у вигляді подорожніх записок, звітів або спогадів, написаних на їхній основі, у яких описувалися паломництва й подорожі в країни православного Сходу з різною метою, але з обов'язковим поклонінням християнським святиням» [4, с. 79]. Іншими назвами жанру давньоруських описів паломницьких

подорожей – ходінь – є «путник», «странник», «паломник», «скаска», «посольство». На думку дослідників, ходіння як літературний жанр виникли пізніше, ніж почалися самі паломництва, проте «згадки про ранні паломництва, які відсутні в ходіннях, збереглися в житіях, переказах і навіть билинах» [2, с. 92]. Як приклад можна навести відомості, що містить перша пам'ятка давньоруської агіографії – Житіє прп. Феодосія Печерського († 1074), авторство якої традиція приписує прп. Нестору Літописцю († 1114) (кінець XI – початок XII ст.). У Житії розповідається, як юний Феодосій, зустрівши паломників, намагався покинути отчий дім і відправитися з ними в Святую Землю: «и вопросы я, откуда суть и камо идут. Онем же рекшем, яко от святых мест есм, и, аще Богу велящю, хощем вспять уже ити. Святый же моляше я, да и поимут в след себе и спутника и сотворяют с собою. Они же обещашася пояти и с собою и допровадити и до святых мест. Таче се слышав блаженный Феодосий, еже обещашася ему, рад быв, иде в дом свой. И егда хотяху страньнии отити, возвестиша юноши свой отход. Он же, встав нощю и не ведущю никомуже, тай изиде из дому своего, не имый у себе ничсоже, разве одежа, в ней же хожаше, и та же худа. И тако изиде в след страньных» [6, с. 298].

На думку Н.І. Прокоф'єва, «ходіння в Давній Русі були особливо популярними. Вони переходили від одного покоління до другого в рукописних збірниках, їх із цікавістю читали в княжих теремах і в будинках посадських людей, у монастирських келіях і боярських покоях. Про їхню колишню популярність свідчить велика кількість як самих творів цього жанру, так і їх списків, що дійшли до нас <...> У скарбниці вітчизняної літератури XI–XVII ст. налічується понад 70 різних ходінь... Деякі ходіння збереглися в десятках і навіть сотнях списків» [13, с. 6].

Визначальні риси жанру ходінь дослідники вбачають в особливостях генезису цього жанру давньоруської літератури.

Неоригінальність давньоруського ходіння як літературного жанру переконливо до- вів у другій половині ХХ ст. В.В. Дани- лов, який встановив, що зразком для дав- ньоруського ходіння слугував грецький *проскінітарій* (*προσκυνητάριον*; від грец. *Προσκυνώ* – «схиляю коліна», «шаную»), хоча на Русі «наслідування цьому зразку було досить вільним» [3, с. 22]. На думку О.О. Архипова, «єдина серйозна відмін- ність давньоруського ходіння від грецько- го проскінітарія полягала в тому, що про- скінітарій – анонімний, безособовий і не пов'язаний з реальною історією текст, у руському ж ходінні завжди є авторське “я” і конкретний час» [1, с. 103].

Своєю чергою сам проскінітарій та- кож не є оригінальним літературним жан- ром на грецькому ґрунті, – грецький про- скінітарій походить від латинського *іті- нерарію* (*itinerarium* – «опис подорожі»; від лат. *Itinerari* – «подорожувати»). Вка- зуючи, що латинський ітінерарій на кіль- ка століть давніший за грецький проскіні- тарій, О.О. Архипов, зазначає, що «його класична епоха припадає на IV–X ст., тоді як грецький проскінітарій виникає тільки у X ст., до того ж, якщо історія ітіне- рарію легко простежується, то проскінітарій з'являється вже в досить стійкій формі, що й змушує бачити передісторію грецької па- ломницької літератури в розвитку латин- ської» [1, с. 104]. Дослідники вказують і на головну відмінність проскінітарію від іті- нерарію – майже повну відсутність шляху й мадрівника (тобто особи автора у опові- данні) у греків і їх суттєву роль у латинян. Ця особливість, за О.О. Архиповим, «була знята греками і відновлена руськими, при- чому вирішальним чинником була, мабуть, відносна (порівняно з греками) малодос- тупність святих місць для руських і лати- нян, яка й робила паломництво особистим подвигом» [1, с. 104].

Ведучи мову про актуальність до- слідження давньоруської паломницької писемності, слід підкреслити, що вона на- самперед зумовлена науковим інтересом

(що має загальносвітову тенденцію, яка простежується з кінця ХХ ст.) щодо пи- тань історії становлення Святої Землі як об'єкта християнського паломництва. Так само важливим є розгляд питань (тісно пов'язаних із попередніми) щодо зведення, руйнування та відтворення святинь хри- стиянського Сходу, які ведуть свою історію з епохи імператора Константина († 337) і є об'єктом паломництва до сьогодні. Архео- логічні дослідження далеко не завжди мо- жуть надати необхідні відомості про стан християнських святинь у певний історич- ний момент. При цьому слід зазначити, що багато зі святинь, які були зруйновані, за- лишилися згаданими тільки в записах па- ломників, і що наведені ними відомості є важливим (а в деяких випадках особливо цінним) доповненням до археологічних досліджень.

Поряд із цим досить актуальним є також аналіз основного функціонального значення давньоруських ходінь (як і будь- яких інших паломницьких записів), що ма- ють своєю кінцевою метою збереження та передачу інформації про християнські свя- тині, що є досить важливою в історичному аспекті. Писемна форма фіксації відомос- тей про об'єкти християнського паломни- цтва, крім їх основного значення, також зумовлює роль паломницьких творів як джерела вітчизняної церковної історії, яке містить дуже важливі відомості про стан самої православної церкви на Русі, право- славного Сходу, а також стану міжцерков- них (а в деяких випадках міжконфесійних та міждержавних) взаємин.

Необхідно зауважити, що існує зна- чний комплекс наукової літератури, при- свячений різним аспектам даної пробле- матики. Слід особливо підкреслити, що інтерес до пам'ятників вітчизняної палом- ницької писемності, як і до відомостей про найважливіші християнські святині Сходу на Русі, існував завжди. Зокрема, як зазна- чає І.В. Федорова, у допетровську епоху ходіння давньоруських прочан «включали- ся до складу літописів, збірників корисно-

го для душі читання <...>, фрагменти творів паломників входили до складу «Космографій» [15, с. 218].

Уперше пильну увагу ходіння паломників привертають на себе із середини XVII ст. У 1649 році патріарх Іосифм (1642–1652) відправив Арсенія Суханова в Константинополь (а пізніше на Афон та інші країни православного Сходу) із завданням описати церковні звичаї, православні святині та храми. У своєму звіті про подорож 1653 року (фактично об'ємному паломницькому творі) – «Проскінітарії» – Арсеній Суханов посилається на попередніх авторів ходінь: ігумена Даниїла (XII ст.) та Трифона Коробейникова (XVI ст.). При цьому він уважно аналізує зміни стану місць паломництва, відзначаючи відповідність та невідповідність відомостей про християнські святині, що їх наводили попередники.

Питання про необхідність публікації паломницьких творів уперше порушили діячі так званого «Рум'янцівського гуртка» – співдружності істориків, археографів, філологів, котрі об'єдналися навколо мецената, любителя старожитності, збирача книг і рукописів графа М.П. Рум'янцева (1754–1826), найбільша активність якого припала на 1813–1826 роки. Однак результатом їхньої діяльності стали лише збір та копіювання паломницьких творів. Як зазначає О.І. Малето, «О.Ф. Малиновський та П.М. Строев мали здійснити публікацію 36 описів паломницьких подорожей. Однак видання цих літературних пам'яток не відбулося, через вихід у 1836 році П.М. Строева з Комісії друкування державних грамот і договорів» [8, с. 153–154].

Важливий етап у вивченні пам'яток давньоруської паломницької писемності і святих місць у Палестині був тісно пов'язаний із заснуванням 1862 року Руської духовної місії в Палестині і утворенням 1882 року Імператорського палестинського товариства. Однією з найважливіших сфер діяльності Палестинського товариства стало регулярне видання «Православно-

го Палестинського збірника», основними напрямками діяльності якого були вивчення об'єктів християнського поклоніння й публікація творів паломників (західноєвропейських, грецьких та давньоруських). Дослідники давньоруської паломницької літератури, які співпрацювали з Палестинським православним товариством (С.О. Долгов, Х.М. Лопарев, М.С. Тихонов, М.І. Івановський, М.О. Веневітинов, С.В. Арсеньев та ін.), зробили вагомий внесок у її вивчення. Зокрема, на думку Г. Подскальські, саме М.О. Веневітиновим у 1877 році «було здійснено видання ходіння ігумена Даниїла, яке й досі є найкращою публікацією цього пам'ятника» [11, с. 332].

Нерозривно пов'язані з історією Православної церкви на Русі ходіння до першої половини ХХ ст. у вітчизняній науці залишилися поза увагою дослідників. Зазвичай ходіння сприймалися як допоміжне джерело з історії та археології Палестини й Константинополя. Крім іншого, одним з поширених хибних висновків радянського періоду дослідження ходінь, за зауваженням О.О. Архипова, є передумова, «яка помилково вважається очевидною, що подорожі — природне заняття середньовічної людини, і що паломництво є тільки різновидом подорожі. Спираючись на це твердження, досліджуються загальні риси паломницької літератури та творів світських мандрівників (послів, купців, землепроходців), хоча загальним тут залишається тільки ідея просторового переміщення, а різним – й абсолютно ігнорованим – належність до зовсім протилежних областей середньовічної культури: до сакрального – з одного боку, і до мирського, – з другого» [1, с. 103]. Утім, основні наукові традиції у вивченні давньоруської паломницької літератури завдяки зусиллям окремих учених (можна вказати на М.Н. Сперанського, А.І. Першиця, В.Д. Кузьміна, Я.С. Лур'є та ін.) не тільки зберігалися, але й отримували новий розвиток.

Починаючи із 70–80-х років ХХ ст. (і особливо виразно в 90-х роках ХХ ст.)

проявився новий етап у вивченні ходінь, тісно пов'язаний з пробудженням інтересу суспільства до вітчизняної історії. У зазначений період авторитетними дослідницькими центрами, які займалися вивченням ходінь, були Московський державний педагогічний інститут, філологічний факультет Московського державного університету, сектор Давньоруської літератури Інституту російської літератури АН СРСР на чолі з Д.С. Лихачовим та сектор з вивчення давньоруської літератури Інституту світової літератури ім. О.М. Горького АН СРСР під керівництвом А.С. Дьоміна. Активно вивчали ходіння й окремі дослідники. Зокрема, можна вказати на працю М.І. Прокоф'єва «Древнерусские хождения XI–XV вв. (проблема жанра и стиля)» (М., 1969). Також досить важливі спостереження про значення святих місць Палестини для середньовічних паломників Русі містить робота В.М. Гумінського «Проблемы генезиса и развития жанра путешествий в русской литературе» (М., 1979).

XXI століття успадкувало від XX століття стійкий інтерес до світської та церковної історії, що супроводжувало-

ся й На думку І. Малето, «останнім часом ходіння привертають дедалі більше уваги вітчизняних дослідників: істориків, філологів, богословів, археологів, мистецтвознавців, культурологів. Праці, присвячені їм, переживають сьогодні відомий підйом, а самі тексти подорожніх записок дедалі активніше вивчаються представниками як світської, так і церковної науки» [7, с. 30]. Необхідно зазначити, що інформація, яка міститься у творах давньоруських паломників, робить значний внесок у виявлення типології християнських святинь православного Сходу та їх систематизацію за певними ознаками, а також визначенні форм збереження й передачі відомостей про християнські святині – об'єкти паломництва. Своєю чергою узагальнення відомостей давньоруських паломників про найважливіші християнські святині та їх систематизація є важливим матеріалом, який може бути використаний як у сфері церковної науки (загальноцерковної історії, історії православної церкви на Русі, церковної та біблійної археології), так і світських гуманітарних дисциплін (джерелознавства, історії культури, музеєзнавства та пам'яткознавства).

Література

1. *Архипов А.* О происхождении древнерусских хождений // Типология культуры. Взаимное воздействие культур. Труды по знаковым системам. Ученые записки Тартуского университета. – Тарту, 1982. – Вып. 576. – Т. 15.
2. *Данилов В.В.* К характеристике «Хождения» игумена Даниила // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва ; Ленинград, 1954. –Т. 10.
3. *Данилов В.В.* О жанровых особенностях древнерусских хождений // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1962. – Т. 18.
4. *Житенёв С.Ю.* История возникновения и богословский смысл православного паломничества // Православное паломничество. Сборник / отв. ред. епископ Егорьевский Марк (Головков). – Москва, 2009.
5. *Житенёв С.Ю.* Русские православные паломники в Иерусалиме в X–XVI вв. // Православный Палестинский Сборник. – Москва, 2007. – Вып. 105.
6. *Житие Феодосия Печерского / подготовка текста, пер. и прим. О.В. Творогова // Повести Древней Руси. Антология / ред. Г. Безотосная. – Москва, 2009.*
7. *Малето Е.И.* Повседневная жизнь Удельной Руси в контексте «хожений» русских путешественников XII–XV вв. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Тамбов, 2011.

8. *Малето Е.И.* Русские средневековые хождения в зеркале отечественной и зарубежной науки // Вопросы истории. – Москва, 2004. – № 3.
9. *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях : Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001.
10. *Назаренко А.В.* У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и правовые аспекты) // Православное паломничество: традиции и современность. Сборник материалов I-й общецерковной конференции 27 октября 2004 г. – Москва, 2005.
11. *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237). – Санкт-Петербург, 1996.
12. *Поплавская Х.В.* Народная традиция православного паломничества в России в XIX–XX веках (По материалам Рязанского края) : автореф. дис. ... канд. Ист. наук. – Москва, 2000.
13. *Прокофьев Н.И.* Хождение: путешествие и литературный жанр // Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV вв. Антология / авт.-сост. и пер. Н.И. Прокофьев. – Москва, 1984.
14. *Симонова А.В.* Паломничество как социально-политический феномен Киевской Руси (X–XIII вв.) // Experimentum 2011. Сборник научных статей философского факультета МГУ. – Москва, 2010.
15. *Федорова И.В.* Древнерусские паломнические «хождения» в библиотеке Соловецкого монастыря // Книжные центры Древней Руси. Книжники и рукописи Соловецкого монастыря. – Санкт-Петербург, 2004.